
9

СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2023.68.62>
УДК 343.98

Маргарита Олегівна Журавльова
кандидат психологічних наук,
заступник директора з експертної роботи

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1569-5119>
E-mail: odndise@gmail.com

Вікторія Юріївна Рудакова
судовий експерт лабораторії
психологічних, мистецтвознавчих та інших видів досліджень

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4407-3837>
E-mail: odndise@gmail.com

*Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УВ'ЯЗНЕНИХ

Автори статті аналізують складність проведення психологічних досліджень осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі або тривалий час знаходяться у слідчому ізоляторі; розглядають певні кроки, які можуть допомогти експерту-психологу встановити контакт з підекспертною особою (ув'язненим) та забезпечити психологічно задовільні умови діагностичної бесіди.

Ключові слова: психологічна експертиза, психологічне дослідження ув'язнених, встановлення психологічного контакту, безпечність психологічного дослідження.

Постановка проблеми. Після внесення у 2020 році змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою, значно підвищилася актуальність психологічної експертизи, що передбачає дослідження осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі або тривалий час знаходяться у слідчому ізоляторі.

Ухвалений закон дає визначення поняття «злочодій у законі» та запроваджує кримінальну відповідальність для таких осіб, визначає відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою та організацію або участь у злочинних зборах (сходках) [1].

Психологічне обстеження осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, мають певний кримінальний досвід (далі – *ув'язнені*), зазвичай, за своєю специфікою, умовами проведення діагностичної бесіди та тестування, значно відрізняється від досліджень інших підекспертних.

Наразі в експертній практиці не існує чіткого алгоритму та етапів проведення психологічних досліджень ув'язнених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на велику кількість дослідників, які займалися психологічним вивченням осіб, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, та досліджували індивідуально-психологічні особливості злочинців (С. А. Шалгунова [11], І. М. Копотун [8], Т. В. Якимчук [12], О. С. Міхлілін [9], М. І. Енікеєв [6], О. М. Кабанов [7], В. І. Бочелюк [5], Н. С. Скриннікова [10], Ю. М. Антонян, В. М. Кудрявцев, В. Є. Емінов [4] та інші), невисвітленим залишається питання особливостей організації та проведення психологічного дослідження відповідної категорії осіб в рамках проведення судової психологічної експертизи.

Мета дослідження: аналіз складнощів, що виникають в експертів-психологів під час проведення досліджень ув'язнених; розгляд шляхів подолання таких складнощів.

Викладення основного матеріалу. Практика проведення психологічного дослідження ув'язнених висвітлює проблему довіри: важкості створення безпечних для сприйняття ув'язнених умов спілкування з експертом-психологом. Часто відповідна категорія досліджуваних не обізнана про те, чому вони мають проходити психологічне обстеження, для чого це потрібно та до яких подальших наслідків призведе їхнє спілкування з експертом. З іншого боку в окремих випадках експерт не може детально розкривати мету дослідження, наприклад, коли досліджується рольовий статус учасника злочинного угруповання, тим паче роль лідера. Вказані особливості взаємодії обумовлюють наявність ризиків виникнення суттєвих психологічних бар'єрів у взаємодії експерта з ув'язненим, та неподоланих перешкод у проведенні експертизи психологами, що мають невеликий стаж експертної роботи.

Зазвичай ув'язнений вже має сформоване негативне ставлення до представників правоохоронних органів. Частіше саме так він сприймає й експерта: як особу, що пов'язана зі стороною обвинувачення. Тривога підекспертного посилюється тим, що психологічне обстеження є незвичною та невідомою процедурою, котру неможливо контролювати та передбачити її

наслідки. Ув'язнений, частіше, ставиться до експерта з насторогою, не завжди готовий до відкритого спілкування. Іноді, ув'язнені взагалі відмовляються від діалогу з експертом та від проходження психологічного дослідження.

Водночас є певні кроки, які можуть допомогти експерту налагодити контакт, заспокоїти ув'язненого, налаштувати його на подальшу взаємодію.

1. Повідомлення підекспертному про те, що саме буде відбуватися під час психологічного дослідження. Необхідно описати етапи процедури, означити загальну мету обстеження (наприклад, вивчення індивідуально-психологічних особливостей, діагностика психічного стану тощо). Певна обізнаність ув'язненого про хід та особливості психологічного дослідження сприяє зниженню тривоги, формуванню більшої довіри до експерта та певного стану безпеки (в будь-якій тривожній ситуації, обізнаність про її кордони та її зміст є фактором, що знижує амплітуду суб'єктивного негативного переживання людини).

2. Умови прибуття (конвоювання) ув'язненого на психологічне дослідження. Підекспертні майже завжди прибувають до експертної установи з місць позбавлення волі у супроводі конвою, знаходяться в кайданках. Тобто, підекспертна особа вже знаходиться в підвладній, залежній позиції, в психологічно складних умовах, що негативно впливає на її психологічний стан (ув'язнений може відчувати себе принизливо, пригнічено, скептично сприймати оточення тощо), що вже формує наявність значних бар'єрів у спілкуванні експерта та ув'язненого.

Експерт має спрямувати свої зусилля на формування у підекспертного відчуття, що під час проведення дослідження ув'язнений знаходиться у безпечному місці, де може вільно спілкуватися. З психологічної точки зору, бажано зняти кайданки з ув'язненого (поставити це питання перед відповідальними за конвоювання). Також, по змозі, конвой необхідно розмістити якомога далі від простору, де буде відбуватися діагностична бесіда. Бажано, щоб конвоїр не знаходився в прямому полі зору підекспертного, щоб ув'язнений не відчував присутність когось стороннього під час дослідження. За наявності відповідних умов краще, щоб конвой перебував за зачиненими дверима приміщення, де проходить дослідження.

Вказані кроки сприятимуть формуванню в ув'язненого відчуття того, що до нього ставляться не як до особи, яка перебуває в місцях позбавлення волі, а як до середньостатистичного громадянина, котрому довіряють та не відчують страху перед ним.

3. Відкрита позиція. Важливо продемонструвати ув'язненому, що експерт бачить його хвилювання, враховує небажання спілкуватися (якщо експерт помітив відповідні прояви в поведінці ув'язненого). Експерту необхідно обов'язково звертати увагу на такі прояви та аналізувати можливі їх причини, одразу формувати для себе гіпотезу того, що може в подальшому заважати досліджуваному бути певною мірою відкритим під час взаємодії з психологом (гіпотези можуть бути, наприклад, такі: наявність страху, наявність психологічних бар'єрів у спілкуванні, прояв недовіри до експерта, бажання бойкотувати дослідження тощо).

Перед початком діагностичної бесіди необхідно сформувати у підекспертного впевненість в тому, що його особисті кордони будуть збережені, що йому нічого не загрожує, що експерт не є людиною, яка може осуджувати або мати упереджене ставлення до ув'язненого.

4. Використання інтересу. Експерт має пам'ятати, що життя в ув'язнені одноманітне, не насичене яскравими подіями, тому зазвичай, ув'язненому буде цікавою зустріч з новою людиною та процедура дослідження. Це можна використовувати як прийом для встановлення комунікативної взаємодії. Практика засвідчує, що ув'язнаним складно утриматися від «цікавих малюнків» методики ТАТ, або асоціативних карт, які можуть бути запропоновані психологом саме як інструмент встановлення контакту. Підекспертний може проявляти настороженість, відчувати недовіру, але цікавість, певна загадковість психологічної процедури буде сприяти виникненню бажання ув'язненого спілкуватися з експертом.

5. Врахування спроб впливу та формування відповідної рольової позиції. Необхідно врахувати, що частіше всього ув'язнені заперечують свою обізнаність стосовно деталей, що розслідуються за матеріалами кримінального провадження, намагаються применшити свою участь в них, роблять спроби вплинути на експерта, знайти в ньому підтримку, співчуття, виправдати себе. Ув'язнений може запитувати у експерта, як він ставиться до подій, що б зробив на місці ув'язненого, стверджувати, що його підставили, тощо. Водночас для експерта діагностичним є не те, що саме говорить досліджуваній, а те, як він це робить, які використовує прийоми для переконання, чи використовує погляд для встановлення контакту, чи здатний його тривало підтримувати тощо [2]. Збір доказів та їх оцінка, зокрема аналіз показань підекспертних, не відноситься до компетенції експерта-психолога, а є прерогативою слідчих органів та суду.

У такому випадку експерту бажано своїми запитаннями, твердженнями, невербальними проявами продемонструвати підтримку, «погодитися» з позицію підекспертного, водночас врахувати такі прояви як діагностичні маркери. Заразом експерт може оцінити ступень здатності ув'язненого психологічно впливати на інших, що є особливо важливим діагностичним критерієм під час проведення експертиз щодо рольового статусу засуджених.

Якщо ув'язнений сприймає експерта як такого, що не становить йому загрози, не відчуває, що психолог намагається якось поставити під сумнів слова підекспертного, зазвичай спілкування між ними стає ненапруженим, відкритим та довірливим.

В експертній практиці проведення досліджень ув'язнених були випадки, коли засуджений проявляв верхнє ставлення до експерта, намагався показати свої сумніви щодо компетенції фахівця («Що ти знаєш, дівчинка?»), не визнавав статусу експерта («Та, що ти, «деточка» знаєш в своєму то віці», «Тобі не зрозуміти», «Ти надто юна для того, щоб це розуміти» тощо). Така поведінка ув'язненого, знов-таки, є вагомим діагностичним механізмом для експерта, адже дозволяє отримати інформацію щодо анамнезу життя підекспертного, його індивідуально-психологічних особливостей, взаємодії в певному злочинному угрупованні, наявності кримінального досвіду тощо. Коли

експерт не намагається вступати в боротьбу з ув'язненим, та не починає відстоювати свою значимість перед досліджуваним, а, нібито, погоджується з останнім щодо своєї недостатньої компетентності у тонкощах життя, засуджений, скоріш за все, буде продовжувати активно демонструвати свою домінантність, не буде уникати дослідження та проявить усі свої особистісні якості, котрі й зафіксує психолог. Те, що ув'язнений не відчуває для себе загрози від експерта, впевнений в своїй перевазі над останнім, це обов'язково буде сприяти вільній розповіді щодо біографічних даних досліджуваного, його соціального кола спілкування тощо, адже він вважатиме експерта таким, що мало в чому обізнаний. Водночас обмеження в нових контактах (через умови в яких знаходиться ув'язнений), зазвичай, призводить до балакучості підекспертних під час спілкування з психологом.

Практика роботи з ув'язненими дозволяє стверджувати, що під час дослідження осіб з певним кримінальним досвідом, важливою умовою є обізнаність експерта стосовно особливостей життя у в'язниці, а саме: розуміння злочинного жаргону, обізнаність про кримінальні статуси, розуміння значень татуювань тощо. У залежності від моделі поведінки, яку експерт обирає для себе на початку дослідження («добре обізнаний експерт», «досвідчений фахівець», «молодий та недосвідчений експерт» тощо), відповідні знання культури ув'язнених можуть бути продемонстровані підекспертній особі, що буде сприяти появі відчуття, що експерт з ув'язненим «на одній хвилі». Заразом експерт може залишити в таємниці свою обізнаність у певних кримінальних аспектах, що може стимулювати досліджуваного до розповіді про особливості свого життя за ґратами.

6. Використання нетипового діагностичного інструментарію. Окремим вкрай важливим етапом дослідження осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, є питання підбору діагностичного інструментарію. Практика роботи з вказаною категорією досліджуваних показує, що типовий набір психодіагностичних методів та методик не завжди може повноцінно застосовуватися при проведенні психологічного обстеження ув'язнених. Останні часто намагаються давати соціально-бажані відповіді, можуть взагалі відмовлятися від проходження нецікавої їм методики, бойкотувати роботу з бланками методик. Результати вивчення підекспертних осіб шляхом особистісних опитувальників, зокрема їх інформативність та якість, може залежати від рівня інтелектуального розвитку досліджуваного, наявності (або відсутності) мовного бар'єру, об'єму методик, які використовує експерт (якщо їх багато, то частіше підекспертні не готові відповідати щиро на всі запитання).

У цьому випадку експерту необхідно зацікавити ув'язненого до проходження психодіагностичного дослідження, адже часто підекспертні відмовляються від визначеної роботи та мотивують це тим, що їм не цікаво, нудно. Певною мірою дослідження дорослих ув'язнених схоже на діагностичну роботу з дітьми, де зазвичай психологу необхідно постійно різноманітними прийомами утримати увагу досліджуваного на виконанні завдання.

Незважаючи на наявність дослідників, які критикують дієвість проєктивних методик, у випадку дослідження ув'язнених найбільш діагностичним є використання саме такого інструментарію (різноманітних яскравих

картинок, асоціативних карт, малюнкових методик, які викликають цікавість та здатні привернути увагу ув'язненого). А. Анастасі з одного боку критикує проєктивні методики (їх надійність, валідність, нормативність даних), водночас висловлює думку про те, що такий діагностичний інструментарій є одним із дієвих механізмів виявлення прихованих, завуальованих або неусвідомлюваних сторін особистості, що і визначає цінність досліджень з використанням проєктивних методик [3].

Відомо, що вивчення індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи шляхом використання проєктивних методик дозволяє обійти захисні механізми психіки, які можуть спотворити картину внутрішнього світу. Відсутність чіткої регламентованості інструментарію дослідження передбачає різні поведінкові реакції особистості, що майже не зазнають стороннього впливу, трансплюють адекватні прояви індивідуальних особливостей досліджуваного. Частіше ув'язнені з цікавістю сприймають такий вид роботи, не намагаються контролювати свою поведінку та під час виконання завдань проєктивних методик вільно спілкуються з експертом.

Висновки. Узагальнюючи вище викладене необхідно зазначити, що дослідження осіб, які мають певний кримінальний досвід та перебувають в місцях позбавлення волі, значно відрізняються від досліджень інших підекспертних умовами проведення діагностичної бесіди та тестування. Негативне ставлення ув'язненого до дослідження, умови його прибуття на обстеження, небажання підекспертного відкриватися в ситуації дослідження, можуть значно ускладнювати роботу експерта-психолога. Така робота потребує особливої підготовки експерта, його постійної уваги та особливого контролю за процесом взаємодії з ув'язненим.

На думку авторів, під час проведення психологічних досліджень ув'язнених вирішальним є не загальна підготовка експерта або його вміння користуватися діагностичним інструментарієм, а його здатність навіть у складних умовах слідчого ізолятора отримати довіру з боку ув'язненого, викликати появу в нього відчуття безпечності спілкування з психологом, зберегти зацікавленість підекспертного у проходженні обстеження протягом усього процесу діагностичної взаємодії.

Перелік посилань

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою: Закон України від 04.06.2020 № 671-IX: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#Text> (дата звернення: 21.03.2023).

2. Журавльова М. О. Наратив як провідна категорія у практиці діагностичної бесіди. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали IV міжнар. наук.-

References

1. Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Liability for Crimes Committed by a Criminal Community» as of 04.06.2020 No. 671-IX: website. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#Text> (access date 21.03.2023) (in Ukrainian)

2. Zhuravlova, M. O. (2022). Narrative as a leading category in the practice of diagnostic conversation. *Topical issues of forensic science, criminalistics and criminal procedure*: proceedings of the IV international

- практ. конф. (м. Київ, 16 грудня 2022 р.) Київ: Університет «Україна». 2022. 526 с.
3. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование = Psychological Testing. 7-е междунар. изд. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 688 с.
4. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника. Санкт-Петербург: Юрид. центр «Пресс», 2004. 364 с.
5. Бочелюк В. Й. Юридична психологія. Київ: Центр учб. літ., 2010. 336 с.
6. Еникеев М. И. Юридическая психология. Москва: Норма. 2005. 244 с.
7. Кабанов О. М. Особистість засудженого та соціально-психологічні особливості відбування довічного позбавлення волі: зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Право. 2018: веб-сайт. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphkhnpu_pravo_2018_28_19.
8. Копотун І. М. Характеристика засуджених, які беруть участь у надзвичайних подіях кримінально-правового характеру у кримінально-виконавчих установах. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2013. № 2 (4). С. 8-15.
9. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания. Кыргызстан: Фрунзе. 1980. 200 с.
10. Скриннікова Н. С. Кримінологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця (жіночої статі), яка вчиняє злочини в Україні. Вісник Запорізького національного університету. Сер.: Юрид. науки. Запоріжжя. 2010. Вип. 3. С. 153-1587.
11. Шалгунова С. А. Дослідження особи злочинця в кримінології. Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. 2005. № 4 (24). С. 293-299.
12. Якимчук Т. В. Негативні психічні стани особистості в установах виконання покарань та їх психокорекція. Хмельницький, 2003. 63 с.
- scientific and practical conference (Kyiv, December 16, 2022). Kyiv. 526 p. (in Ukrainian).
3. Anastasi, A., S., Urbina S. (2007). Psychological Testing. Psychological Testing. Saint-Petersburg. 688 p. (in russian)
4. Antonian, Yu. M., Kudriavtsev, V. N., Eminov, V. E. (2004). Personality of the criminal. Saint Petersburg. 364 p. (in russian).4.
5. Bocheliuk, V. Yu. (2010). Legal psychology. Kyiv. 336 p. (in Ukrainian).
6. Yenikeev, M. I. (2005). Legal Psychology. Moscow. 244 p. (in russian).
7. Kabanov, O. M. (2018). Personality of a convict and socio-psychological specifics of serving out life imprisonment: proceedings of scientific papers of the Kharkiv H. S. Skovoroda National Pedagogical University «Law». Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphkhnpu_pravo_2018_28_19. (in Ukrainian)
8. Kopotun, I. M. (2013). Characteristics of convicts participating in emergency events of a criminal law nature in penal institutions. *Scientific Bulletin of the Institute of Criminal – Executive Service*. No. 2 (4). P. 8-15. (in Ukrainian)
9. Mikhlin, A. S. (1980). Personality of convicts to imprisonment and problems of their correction and re-education. Kyrgyzstan. 200 p. (in russian).
10. Skrynnikova, N. S. (2010). Criminological characteristics of a juvenile offender (female) who commits crimes in Ukraine. Bulletin of Zaporizhzhia National University. Series Law. Zaporizhzhia. Issue 3. P. 153-1587. (in Ukrainian)
11. Shalhunova, S. A. (2005). The study of the identity of the offender in criminology. Scientific Bulletin of the Law Academy of the Ministry of Internal Affairs. No. 4 (24). P. 293-299 (in Ukrainian)
12. Yakymchuk, T. V. (2003). Negative mental states of an individual in penal institutions and their psychocorrection. Khmelnytskyi. 63 p (in Ukrainian)

CONDUCTING A PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF PRISONERS

M. Zhuravlova

V. Rudakova

The article is devoted to the analysis of difficulties arising in the work of expert psychologists when conducting research on persons serving sentences in prisons or in pre-trial detention centres (prisoners). The ways to overcome such difficulties are proposed in order to minimize the possible risks in the process of interaction between an expert psychologist and prisoners, which may cause significant psychological barriers during the process of their communication and create obstacles in the expert examination by psychologists with little experience in this very work.

The article outlines the psychological tools and steps that an expert psychologist can use in their work, such as:

- 1) informing the examinee about what exactly will happen during the psychological examination
- 2) take into account the conditions of arrival (escort) of the prisoner for psychological examination
- 3) using the open position of the expert
- 4) using interest to get the person under investigation motivated
- 5) taking into consideration the prisoner's attempts to influence and form an appropriate role position from the side of the psychologist
- 6) Using atypical diagnostic tools during the process of testing a prisoner's person.

It is considered that the examination of persons with a certain criminal experience and who are in prison differs significantly from the examination of other examinees in terms of the conditions of diagnostic interview and testing. The negative position of a prisoner to the test, the conditions of arriving for the examination, and the reluctance to open up in the situation of the test can greatly complicate the work of a psychological expert.

The article highlights and identifies the issue that the decisive factor in conducting a psychological examination of prisoners is not the general training of the expert or the ability to use diagnostic tools, but the capacity to get the prisoner's trust even in difficult conditions, to make the prisoner feel safe in communicating with the psychologist, and to maintain the sub-expert's interest in undergoing the examination throughout the entire process of diagnostic interaction.

Key words: psychological examination, psychological research of prisoners, establishing psychological contact, safety of psychological research.